

ПОТЕНЦІАЛ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ У «МОДЕЛЯХ» ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Розбудовуючи демократію, слід пам'ятати вислів Карла Поппера (в книзі «The Open Society and its Enemies», 1945): «Демократію ми обираємо не тому, що вона багата чеснотами, а тільки для того, щоб запобігти тиранії». Демократія, безумовно – політичний механізм народовладдя, який забезпечує конкуренцію ідей, альтернативних соціополітичних проєктів, здатний до системних реформ і перетворень, зменшує ризики помилок і сприяє соціальному прогресу. Її ключові ознаки – це не тільки соціальна справедливість, політичний плюралізм, парламентаризм, правова, світська і соціальна держава, поділ гілок влади, активне громадянське суспільство, але й здійснення без обмежень природних, громадянських, соціально-економічних, політичних прав і свобод людини.

Поступальна еволюція людської цивілізації нерозривно пов'язана з тенденцією поглиблення процесу демократизації політичних систем

¹ Доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

сучасних суспільств. Могутній «демонстраційний ефект» західних демократій, чий економічний й соціальний успіх викликають інтерес і повагу інших країн, склався понад півстоліття, і є прямим наслідком демократичного політичного порядку. «Хвилі» демократизації в країнах Східної Європи, що модернізувалися у кінці ХХ ст., показали швидкий еволюційний прорив та стабільність розвитку протягом постсучасного політико-правового процесу, прагнення стратегічно комбінувати різні варіації суспільних цілей на ґрунті ідей демократії, прав людини і модерного ринку. Так у 1990-х рр., обґрунтовуючи східноєвропейські ринкові, демократичні реформи аналітики висунули два підходи: «шокова терапія» та еволюціоністський (градуалістський) підхід – відомі, як «капіталізм через дизайн» та «капіталізм через еволюцію», що відобразили конкурентні версії перетворень у цих країнах неоліберальним або еволюційним шляхом, але з послідовними стандартами прав людини [1, с. 15–21].

У науковому дискурсі позначено ряд універсальних і специфічних ознак процесу демократизації постсоціалістичних країн Європи:

- 1) утвердження в політичній свідомості громадян ставлення до демократії як до безальтернативної мети суспільного розвитку;
- 2) декомунізація; поступова делегітимізація тоталітаризму й авторитаризму;
- 3) конституційне закріплення демократичних прав «першого – четвертого поколінь» і свобод людини та громадянина;
- 4) чітка ідентифікація режиму демократії з ринковою економікою, свободою підприємництва та приватною власністю;
- 5) консолідація громадянського суспільства, розбудова його інституцій та структур; становлення «середнього класу»;
- 6) масова підтримка демократичного курсу реформ, який відповідає національно-історичному досвіду країни;
- 7) міжнародна підтримка ліберально-демократичних перетворень в економічній, політичній і правовій сферах.

В політико-правових практиках європейських держав використані «моделі» демократії з різним потенціалом легітимації; але політичний істеблшмент України має відповідальну місію – свідомо здійснити досконалий «український вибір» із цих альтернатив, який би не суперечив суспільним очікуванням, найміцніше гарантував захист прав і свобод українських громадян, утвердив демократичні засади та механізми державотворення.

«Модель» *ідентитарної демократії* (Ж.-Ж. Руссо, К. Шмітт) виходить з ідеї цілісності класу, народу, як політичної нації; з наявності в них єдиної волі та спроможності до її публічної демонстрації. Тут домінує принцип належності всієї влади народу, що утворився шляхом добровільного злиття «атомізованих індивідів» в єдине ціле. Але, як колективна істота, народ представлений тільки самим собою, а не вибраними представниками; передбачено повне відчуження окремого члена асоціації з усіма правами на користь общини; загальна воля народу виражається прямо на зборах, визначає закони й діяльність влади. Проте, український досвід з поч. 2000-х рр. засвідчує ідеалізм цієї «моделі»: ідентитарні принципи автоматично не забезпечують єдності й соборності політичної нації; не виключають протиріччя у відносинах «індивід – суспільство – держава», «влада ↔ політична опозиція»; і тому не усувають підґрунтя для конфліктів і протесту громадян проти злочинних дій влади.

«Модель» *представницької демократії* (започаткована Монтеск'є), як відомо, забезпечує опосередковану участь громадян у державному управлінні через обраних представників. Конституційність і обмеження політичного панування – це основні принципи представницької демократії, як і захист прав громадян; її механізми пропагує неоліберальна доктрина з метою більш чітко забезпечити дію принципу відповідальності, але при цьому дещо ігнорується лібертаріанський принцип «співучасті». Воля народу і політичні права громадян виражаються не прямо, а через «інститут посередників», тобто делегується представникам, які самостійно формують та ухвалюють політичні рішення; отже, домінує ідея централізму влади. Але, на наш погляд, відповідальне виконання урядом своїх зобов'язань має бути пов'язане із процедурами суспільного контролю і співучасті громадськості у владі.

У політичному досвіді Заходу досить популярною лишається «модель» *неоліберальної демократії*. Звичайно, з погляду на ідею прав людини вона вбачається більш прогресивною; Альбер Камю її природу і сутність вбачав не у владі більшості, а у захисті меншості. В цій моделі сама демократія постає атрибутом цивілізованого суспільства; європейські цінності не існують та не розглядаються поза людським буттям – вони є принципами й орієнтирами в поведінці особи і спільноти на ґрунті усвідомлення конституційних прав, власних інтересів та здатності захищати свої природні свободи. Власне неоліберальна демократія прагне створити умови чіткого забезпечення принципу відповідальності

ті держави перед людьми; в неоліберальній парадигмі (М. Олсон, Ф. Хайек, Ф. Ешер) демократизація трактується не тільки в аспекті максимізації «шансів співучасті», а й означає зростання суспільної активності. Ця «модель» демократії передбачає наявність свідомого громадянина, фахових політиків і соціуму, здатного до самоорганізації та самоуправління.

Через негативний досвід попередніх років, кризи і проблеми ця форма європейської демократії представляється цілком привабливою для України, завдяки її основним елементам – конституційності та обмеженню політичного панування; в основі неоліберальної демократії – феномен правової держави, великий потенціал гарантій та захисту прав і свобод особистості, автономія громадянських інституцій від державного втручання, недоторканість приватної власності, свобода підприємництва, обмеження панування більшості над меншістю тощо.

Однією з найбільш розвинутих у західній науці є «модель» *плюралістичної демократії* (Бентлі, Дал, Гросс, Ласкі, Трумен, Воллес), яка наголошує, що в сучасному соціумі не особистість, не народ, а *група* стає головною рушійною силою демократичної політики. Фундаментальні положення цієї теорії важливі для державницьких практик України: 1) «зацікавлена група» – центральний елемент демократичного суспільства, що гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод людини. Особистість ніби-то відтісняється на другий план, але її статус – первинного суб'єкта політики, не заперечується; 2) в умовах конкуренції політичних акторів, загальна воля стає результатом конфліктної взаємодії та компромісу різних груп; 3) суперництво і «баланс групових інтересів» – основа демократичної влади, її динаміки; 4) заборони і дискримінації розповсюджені в інституційній сфері та у соціальній (щодо груп – суперників); 5) «раціональний егоїзм» особистих і групових інтересів є генератором суспільної активності; 6) держава відповідає за нормальне функціонування системи; є арбітром, що гарантує дотримання законів, «правил гри» в змаганні різних груп, не допускає монополізації влади; підтримує соціальну справедливість, забезпечуючи гідні умови життя кожній людині; 7) має місце дисперсія влади між центрами суспільного впливу: державними інститутами, партіями, ЗМІ, лобі, «групами інтересів»; 8) ціннісний консенсус виникає на ґрунті визнання і поваги всіх учасників політичної конкуренції до державного ладу, законів, прав людини, демократичних правил «гри»; 9) демократична організація базисних груп

суспільства є умовою реального представництва інтересів громадян (без цього демократія перетворюється на плюралізм еліт).

Враховуючи специфіку багатоскладних суспільств і можливі «лінії їх розділення», А. Лейпхарт пропонує ідею *консоціальної* (співсуспільної) *демократії*, під якою розумів подолання сегментарного плюралізму на основі «демократії згоди». Україна також є багатоскладним соціумом, і містить соціальні елементи з характерними «сегментарними відмінностями», що мають етнічну, мовну, релігійну, регіональну або ідеологічну природу. Для таких суспільств найважливішою умовою існування виступає політична стабільність, легітимність, що передбачає консолідовану підтримку демосистеми, гарантії прав людини і громадський порядок. На практиці модель демократичної співучасті у владі, спрямована проти відтиснення меншин на політичну периферію чи в опозицію, її реально застосовують у випадку, коли ці групи мають власну політичну організацію. Тому *консоціацію*, як модель демократії, доцільно застосовувати у тих країнах, де діє відповідальна політична еліта.

Для реалізації «моделі» *консоціальної демократії* передбачені необхідні такі вимоги: висока ступінь збереження рис демократичності й низький рівень примусу щодо соціуму; здійснення влади великою коаліцією політичних сил з усіх значних сегментів багатоскладного суспільства; коаліційний уряд; пропорційність, як основний принцип політичного представництва і розподілу державних посад і коштів бюджету; взаємне вето (правило «співпадаючої більшості»), що вимагає при ухваленні остаточного рішення кваліфіковану більшість у 2/3 або 3/4 голосів, як додаткову гарантію захисту важливих інтересів меншості; високу міру автономності кожного сегменту суспільства в управлінні своїми внутрішніми справами.

Не менш важливого значення для України набуває «модель» *соціальної демократії*, де найбільш виражений потенціал реалізації прав людини усіх т.зв. «чотирьох поколінь». Цей демократичний формат (країн Північної та Центральної Європи) наголошує пріоритет людини як головної цінності суспільства і держави, передбачає не тільки політичну рівноправність громадян, визначає їх джерелом влади, а й забезпечує соціально-правову рівність, як гарантію використання прав особистості у сфері політики, економіки, інформації, духовності [2, с. 38–50]. Його вимоги не зводяться до егалітарного зрівняння у доходах, а передбачають забезпечення громадянам рівних стартових

можливостей в реалізації своїх прагнень і здібностей. В умовах європейського плюралізму, завдяки соціальній демократії сформувався потужний середній клас, який контролює владу, не допускає її надконцентрації та, водночас, надмірного соціального розшарування. Поєднання плюралізму і політико-правового консенсусу в «моделі» соціальної демократії забезпечує прийняття владних рішень більшістю при дотриманні прав меншості; сама ж воля більшості інституціоналізована досконалою системою представництва.

У розвинених країнах Європи парламентська меншість надійно захищена не тільки конституцією і демократичними традиціями, але й регламентами представницьких органів. Наприклад, регламент парламенту Франції передбачає суворе дотримання на пленарних засіданнях, під час дебатів правила «трьох третин», згідно якого у виступах одна третина часу призначена уряду, друга – урядовій більшості, а остання – опозиції; виступи в дебатах обмежені часом, який надається не окремому депутату, а його групі. Чим повніше захищені права меншості, тим ефективніше розвиваються демократичні процеси в соціумі.

Отже, при входженні у сучасну «хвилю» демократизації перед Україною актуалізувались завдання: сприяти реалізації прав і свобод людини, контролю соціуму над владою; емансипації та легалізації демократичних структур та ініціатив громадянського суспільства; просувати реформи децентралізації державної влади, її більшої транспарентності, антикорупційності; удосконалити партійну й виборчу системи для чесної електоральної конкуренції тощо. Вбачається, що демократичний європейський вибір сучасної України є беззаперечним, враховуючи полікультурну специфіку суспільства, економічну кризу, військову агресію на Сході та анексію Криму. Стратегічно він має ґрунтуватися на комбінації найбільш суттєвих і гуманістичних рис *неоліберальної, плюралістичної та соціальної «моделей» демократії.*

Література:

1. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / За ред. Д. Гузіни; гол. ред. серії Дж. Перлін. Київ: Вид-во «Ай Бі», 2003.
2. Основи демократії: посібник. – Київ: Вид-во «Ай Бі», 2002.